

Analyzing the Status and Performance of Molana's Views and Poems in Shahid Morteza Motahari's Works

Jafar Fasaei*

Ph.D. in Persian Language and Literature,
University of Hormozgan, Hormozgan, Iran

Najmeh Dorri

Associate Professor, Department of Persian
Language and Literature, Tarbiat Modares
University, Tehran, Iran

Abstract

Outside the boundaries of the academic atmosphere, Persian literature has stood the test of time in contemporary thoughts, social and political movements, and among people as well. In fact, literary studies in this setting denote understanding the role and performance of literature in historical vicissitudes. Accordingly, the thoughts and poems of Rumi Balkhi in Morteza Motahari's works are tracked and analyzed. The works that corresponded to content analysis are actually pieces that do not connote a common link with literature at first sight. However, in-depth analysis shows the significance of literature, specifically the thoughts and poems of Rumi. Meanwhile, the results show that Motahari has reinforced some of his views by basing them on Masnavi's pieces and structural aspects of these poems and, in the light of such works he has weakened the discourse of his counterparts. Hence, by rebuilding Motahari's opinion on Rumi, the status of thoughts and poems by this iconic figure in Persian literature in Motahari's point of view, and consequently the unique value and

*Corresponding Author: jfasaei@yahoo.com

How to Cite: Fasaei, J. & Dorri, N. (2024). Analyzing the Status and Performance of Molana's Views and Poems in Shahid Morteza Motahari's Works. *Literary Text Research*, 28(99), 319-348. doi: 10.22054/LTR.2022.65317.3497.

performance of this view in one of the most important sociopolitical movements of the contemporary era have been discussed.

Keywords: Motahari, Persian Literature, Masnavi, Mysticism.

1. Introduction

One of the contemporary personalities who has played a role in the developments of contemporary Iran due to his position, worldview and finally a wide range of audiences including clergy and authorities, academics, and the masses of people is Morteza Motahhari, and knowing his intellectual themes means knowing a very important part of Iran's contemporary culture and intellectual currents. From this perspective, one of the attractive aspects of the research is to investigate the place of culture and especially literature in this field. Literature has a very prominent place in Professor Motahhari's intellectual system; Motahhari with a deep understanding of the nature of literature, as a very important and determining matter that includes a huge part of the national/ritual identity of Iranian society and has faced this category considering all its facilities and capacities. What has been investigated and analyzed in this article is the position, role, and function of Rumi's poetry and thought in the works of Professor Morteza Motahhari.

2. Literature Review

In traditional readings, literary works were often historical data, and from their analysis, some facts were reconstructed. In such readings, literature and literary works were placed in front of the realities like a mirror and played the role of reflection. From Emile Durkheim onwards, this perception of culture and its effective components were questioned and gradually alternative readings were proposed. Durkheim gave more importance to the issue of culture, religion, and ethics than the economy, and later the theorists of the left-wing tradition, by criticizing and modifying Marx's views, changed the one-sided relationship between economy and culture. Louis-

Althusser believed that literature is like a tool that produces, repeats, and reproduces the ideologies of the state in order to perpetuate its power. In this field, literature is out of silence and isolation and actively participates in power equations and balances and social and political relations. With such a perception of literature, its place and value can be clearly seen in historical ups and downs. In the meantime, the study of Motahhari's works as one of the most influential contemporary figures from the perspective of the function of Rumi's poetry and thought has a special place and importance, and so far no such research has been done on his works.

3. Methodology

Persian literature has crystallized in two ways in the works of Morteza Motahhari; first, in the form of independent works such as *The Mirror of the Cup*, *The Observer of Secrets* and *Mysticism of Hafez*, and then scattered in many of his works, which at first glance are not in a conventional connection with Persian literature. What has been examined and analyzed in this article is the position, role, and function of Rumi's poetry and thought in the recent part of the works of Professor Morteza Motahhari. The research was done with the qualitative content analysis method and based on library sources.

4. Conclusion

According to the findings of this research, Motahhari, understanding the importance and potential of Persian literature and specifically the position of Rumi, has included it in his intellectual system and has determined certain functions from it. In the explanation and interpretation of "first cause" and in response to some opinions and theories of existing materialist currents, Motahhari has used Rumi's thought and implicitly used it as a viewpoint based on theological perceptions in opposition to these views. The topic of "divine justice" which has a completely social issue in its heart, is an arena for the active presence of Rumi's poetry and thought, and Motahhari has achieved this importance with the noble capacity of Masnavi Sharif.

Motahhari has set such a poem of Rumi against "materialism" which has always been prominent in the critical period of contemporary history. Masnavi is well placed in this context and as a traditional-historical piece of literature, it has documented and substantiated the opinions of Shahid Motahhari. Rumi's poetry is also used in other cases such as "Explanation of the Evidence of Evil". Referring to the educational effects of disasters, this issue has taken on an important social aspect due to the shortcomings and deficiencies that existed in the economic systems of the era, and the role of Rumi's poetry and thought is very important and prominent in this. Explanation of dialectic logic, criticism of August Comte's positivism, explanation of the phenomenon of death, strengthening of the discourse of Shi'ism, explanation of the controversial issue of Qada and Qadr, explanation of the issue of balance and harmony of human values, explanation and strengthening of the culture of martyrdom, examination of the issue of hijab, examination of the issue of limitology were among the items that Shahid Motahhari has informed them through the poetry and thought of Rumi.

بررسی جایگاه و عملکرد شعر و اندیشه مولانا در آثار شهید مرتضی مطهری

دکترای زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه هرمزگان، هرمزگان، ایران

جعفر فسایی * ID

دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

نجمه درّی ID

چکیده

ادبیات فارسی خارج از فضای دانشگاه، در میان افراد، اندیشه‌ها و جریان‌های مختلف سیاسی و اجتماعی معاصر حضوری قاطع داشته‌است. مطالعه ادبیات در این ساحت بیش از هر چیز به معنای تبیین نقش و عملکرد آن در فراز و فرودهای تاریخی است. با توجه به این مسأله، در مقاله حاضر شعر و اندیشه مولانا جلال‌الدین محمد بلخی در آثار شهید مطهری به عنوان یکی از برجسته‌ترین و تأثیرگذارترین شخصیت‌های معاصر، ردیابی شده است. آثاری که مورد تحلیل محتوایی قرار گرفته‌اند بیشتر آثاری هستند که در نگاه نخست پیوند و ارتباط متعارف و شناخته‌شده‌ای با ادبیات فارسی برقرار نمی‌کنند؛ اما تعمق و تأمل در این آثار نشان‌دهنده حضور چشمگیر و مؤثر ادبیات و مشخصاً اندیشه و شعر مولانا است که البته سویه تبیینی این گونه کاربرد بر سویه استدلالی آن غلبه دارد. نتایج همچنین نشان می‌دهد، شهید مطهری با استعمال برخی از حکایت‌های مثنوی و کاربست ساختار شعری مثنوی، به تقویت و تصدیق برخی از دیدگاه‌ها و از طرفی تضعیف پاره‌ای از گفتمان‌های رقیب نایل شده است. از این منظر ضمن بازسازی نظرات استاد مطهری درباره مولانا، جایگاه شعر و اندیشه این شاعر و عارف برجسته در منظومه فکری شهید مطهری و متعاقباً جایگاه، ارزش و عملکرد ویژه آن در یکی از مهمترین جریان‌های سیاسی-اجتماعی معاصر مشخص می‌شود.

کلیدواژه‌ها: شهید مطهری، ادبیات فارسی، مثنوی، مولانا جلال‌الدین بلخی، عرفان.

مقدمه

سخن از عملکرد ادبیات بیش از هر چیز به معنای باور به کنش‌مندی آن است. در قرائت‌های سنتی، آثار ادبی غالباً داده‌هایی تاریخی بودند که از تحلیل و واکاوی آن‌ها، پاره‌ای از حقایق بازسازی می‌شد. در این گونه قرائت‌ها ادبیات و آثار ادبی همچون آینه‌ای در برابر واقعیت‌ها قرار می‌گرفت و نقش بازتاب‌دهندگی خود را ایفا می‌کرد. از همین چشم‌انداز، در سنت‌های مارکسیستی ادبیات جایگاه روبنایی داشت که سمت و سوی آن را اقتصاد و شیوه تولید به مثابه زیربنا تعیین می‌کرد و فراتر آن در این گفتمان به طور کلی ماهیت هر دوره تاریخی را شکل‌های خاص اقتصاد و نیروها و روابط تولیدی تعیین می‌کرد؛ «در کانون نظریه مارکس^۱، این ایده قرار دارد که سازمان اقتصادی جامعه، مهم‌ترین سطح سازمان اجتماعی و عامل اصلی مؤثر در حیات سیاسی، اجتماعی و فکری جامعه است» (کرایب^۲، ۱۳۸۹: ۴۷). از دورکیم^۳ به بعد این تلقی از فرهنگ و مؤلفه‌های مؤثر در آن مورد تردید قرار گرفت و به تدریج قرائت‌های جایگزین، مطرح شد.

دورکیم به مسئله فرهنگ، دین و اخلاق نسبت به اقتصاد اهمیت بیشتری می‌دهد و بعدها نظریه پردازان سنت چپ با نقد و جرح و تعدیل دیدگاه‌های مارکس، رابطه یکسویه اقتصاد و فرهنگ را تغییر می‌دهند. در این سنت ادبیات از نقش آیینگی و ابژگی فراتر رفته و به ساحت فاعلیت و سوژگی می‌رسد. آلتوسر^۴ معتقد بود که ادبیات همانند ابزاری است که ایدئولوژی‌های دولت را به منظور استمرار قدرت آن، تولید، تکرار و بازتولید می‌کند (ن. ک: آلتوسر، ۱۳۸۷: ۴۸). بنابراین، در این ساحت ادبیات از حالت سکوت و انزوا خارج شده و در معادلات و موازنات قدرت و مناسبات اجتماعی و سیاسی فعالانه مشارکت می‌کند. با چنین برداشتی از ادبیات می‌توان جایگاه و ارزش آن را در فراز و فرودهای تاریخی به عینه مشاهده کرد.

یکی از شخصیت‌های معاصر که به اعتبار جایگاه، جهان‌بینی و در نهایت طیف گسترده مخاطبان شامل روحانیت و مراجع، دانشگاهیان و توده مردم، در تحولات ایران معاصر ایفای نقش کرده، شهید مرتضی مطهری است و شناخت مضامین فکری او به معنای

-
1. Marx, K.
 2. Craib, I.
 3. Durkheim, E.
 4. Althusser, L.

شناخت بخش بسیار مهمی از فرهنگ معاصر و درک و دریافت بنیان‌های نظری و فکری جریان انقلاب اسلامی ایران است؛ از این چشم‌انداز یکی از جنبه‌های جذاب پژوهش، بررسی جایگاه فرهنگ و مشخصاً ادبیات در این ساحت است.

ادبیات در منظومه فکری استاد مطهری جایگاه بسیار برجسته‌ای دارد؛ «وی هشیارانه و با فراست دریافته است که ادبیات یک امر حاشیه‌ای، تفنی و پیش‌پا افتاده نیست، بلکه حامل ژرف‌ترین بصیرت‌ها و بازگوکننده و بازتاب‌دهنده عمیق‌ترین واقعیت‌های اجتماعی و در ساحت دیگر تولیدکننده پاره‌ای از واقعیت‌ها و نسبت‌ها است. شهید مطهری با درک عمیق از ماهیت ادبیات به مثابه یک امر بسیار مهم و تعیین‌کننده که بخش عظیمی از هویت ملی / آیینی جامعه ایران را دربرمی‌گیرد و با مدنظر قرار دادن تمامی امکانات و ظرفیت‌های آن با این مقوله مواجهه داشته است» (درّی و فسایی، ۱۴۰۰: ۵۹).

ادبیات فارسی در آثار شهید مطهری به دو صورت تبلور یافته است؛ نخست در قالب آثاری مستقل همانند «آینه جام»، «تماشاگه راز» و «عرفان حافظ» و سپس به صورت پراکنده در کثیری از آثار وی که در نگاه نخست در پیوند متعارفی با ادبیات فارسی قرار ندارد.

آنچه در این نوشتار مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است، جایگاه، نقش و عملکرد شعر و اندیشه مولانا در بخش اخیر آثار استاد مرتضی مطهری است. در اینجا اشاره به دو نکته ضرورت دارد؛ نخست اینکه استفاده و به کارگیری ابیات مثنوی در آثار شهید مطهری بیشتر جنبه تبیینی دارد نه استدلالی و دیگر اینکه استفاده تبیینی شهید مطهری از این ابیات به منزله موافقت تام و همه‌سویه ایشان با افکار و اندیشه‌های مولوی نیست.

۱. پیشینه پژوهش

اندیشه و آثار شهید مطهری به‌عنوان یکی از اثرگذارترین شخصیت‌های معاصر، همواره مورد توجه پژوهشگران بوده است. در این میان تحقیقاتی که اندیشه استاد مطهری را در پیوند با ادبیات مورد بررسی و تحلیل قرار دهد؛ بسیار اندک است؛ موسی‌پور شیرجوپشت (۱۳۹۳) در رساله‌ای با عنوان «ادبیات عربی در آثار استاد مرتضی مطهری» (ره)، جایگاه زبان و ادبیات عربی را در پاره‌ای از آثار شهید مطهری بررسی کرده است.

تیجانی سماری (۱۳۸۶) نیز با رساله «مبانی عرفان از منظر امام خمینی (ره) و شهید مطهری (ره)» به اقتضای پیوند عرفان و ادبیات تا حدودی به مباحث ادبی در نزد استاد مطهری نزدیک شده است.

رحمدل (۱۳۹۱) در مقاله «نگاهی گذرا به تماشاگه راز» به دیدگاه‌های شهید مطهری درباره شعر و اندیشه حافظ پرداخته است.

حسین‌زاده یزدی (۱۳۹۵) علل انحطاط تمدن اسلامی را از منظر استاد مطهری با تأکید بر کتاب داستان راستان بیان کرده است و دری و فسایی (۱۴۰۰) در مقاله «جایگاه و کارکرد شعر و اندیشه سعدی در منظومه فکری شهید مطهری» شعر سعدی شیرازی را در منظومه فکری شهید مطهری جست‌وجو کرده‌اند.

ابراهیمیان مقصود (۱۳۹۶) در پایان‌نامه خود با عنوان «بررسی تطبیقی جبر و اختیار از دیدگاه مولوی و شهید مطهری»، مسأله جبرگرایی را به صورت تطبیقی در اندیشه مولانا و استاد مطهری واکاوی کرده است.

با این توصیفات تحقیق مستقلی که منطبق با رویکرد نوشتار حاضر به مواجهه مولانا و استاد مطهری پرداخته باشد، یافت نشده است.

۲. جایگاه شعر و اندیشه مولانا در منظومه فکری شهید مطهری

در ادامه محورهایی که جایگاه و کارکرد شعر و بن‌مایه‌های فکری مولانا در منظومه فکری شهید مطهری را نشان می‌دهد، برشمرده می‌شود.

۱-۲. مولانا و توضیح علت نخستین

شهید مطهری در کتاب «علل گرایش به مادی‌گری» بحث مبسوطی در خصوص ماتریالیسم، زمینه‌ها و عوامل روی آوردن به این جهان‌بینی را مطرح می‌کند. در زمینه این بحث مسأله مورد مناقشه «علت نخستین» کانون بحث استاد مطهری است. وی نظریه کانت^۱، هگل^۲ و اسپنسر^۳، درباره علت نخستین و رابطه علی و معلولی را رد می‌کند و معتقد است که منطق علی - معلولی در مورد خداوند صادق نیست و مسأله را حل نمی‌کند. شهید

1. Kant, I.

2. Hegel, G.

3. Spencer, H.

مطهری معتقد است: «با آنکه هر چیزی نیازمند به علت است و ممکن نیست بدون علت باشد، استثنائاً علت نخستین چنین نیست» (مطهری، ۱۳۶۱: ۵۵). در ادامه می‌گوید: «سارتر^۱ فرض کرده است که یک شیء به وجود آورنده خود است و به اصطلاح پایه‌گذار وجود خود است» (همان). استاد مطهری برای رد نظریات هگل و کانت و اسپنسر تا سارتر با تمسک به نظرات صدرالمتألهین شیرازی، این گونه استدلال می‌کند که «هیچ چیزی واسطه اثبات ذات حق نیست. ذات خدا خود بر وجود خویش گواه است» (همان). سپس این ابیات از مولانا را بیان می‌کند:

آفتاب آمد دلیل آفتاب گر دلیلت باید از وی رخ متاب
سایه گر از وی نشانی می‌دهد شمس هر دم نور جانی می‌دهد
(مطهری، ۱۳۶۱: ۵۸)

بنابراین، شعر مولانا در زمینه‌ای به کار گرفته می‌شود که در تقابل با نظریات هگل، کانت، اسپنسر، سارتر و به‌طور کلی در تقابل با قرائت‌های ماتریالیستی از هستی و خداوند به عنوان علت نخستین قرار می‌گیرد.

۲-۲. مولانا و مسئله عدل الهی

شهید مطهری در خصوص اینکه «عدل چیست؟» به چند معنی از عدل همانند موزون بودن، تساوی و رفع هرگونه تبعیض و رعایت استحقاق‌ها و عطا کردن به هر ذی حقی آنچه استحقاق آن را دارد، اشاره می‌کند و سپس مورد اخیر را مصداق عدل الهی می‌شمارد که هم درباره خداوند صادق است و هم درباره بشر و در تأیید این مطلب و ادعا به مولانا ارجاع می‌دهد:

عدل چه بود وضع اندر موضعش ظلم چه بود وضع در ناموضعش
عدل چه بود آب ده اشجار را ظلم چه بود، آب دادن خار را
موضع رخ شه نهی ویرانی است موضع شه پیل هم نادانی است
(مطهری، ۱۳۷۴: ۵۷)

1. Sartre, J.

بنابراین استاد مطهری با این تفسیر از عدالت الهی که خداوند استحقاق و شایستگی هیچ موجودی را مهمل و معطل نمی‌گذارد و به هر کس هر چه را استحقاق دارد عطا می‌کند به نحوی به یکی از مهم‌ترین مباحث مطروحه زمان خود پاسخ می‌دهد. این مبحث ناظر بر مسأله بسیار مهم و مورد مناقشه عدالت اجتماعی و اقتصادی است که در گفتمان مارکسیسم مطرح بوده است (ن. ک: مطهری، ۱۳۷۴: ۱۰۷). بنابراین، شعر مولانا پاسخ مقدر این دقیقه بسیار مهم در گفتمان مارکسیسم نیز محسوب می‌شود.

۲-۳. مولانا و تقابل با ماتریالیسم

ماتریالیسم در ایران به صورت مشخص با دکتر آرانی و شاگردان او به طور گسترده دنبال شده است و از همان زمان با موضع‌گیری‌های بسیار جدی از طرف روحانیت مواجه شده است. شهید مطهری که کتاب «نقدی بر مارکسیسم» را به منظور پاسخ‌گویی به برخی شبهات گفتمان مارکسیسم نگاشته بود (ن. ک: مطهری، ۱۳۶۳ و صدرا، ۱۳۹۱: ۱۲۳)، ماتریالیسم را یکی از بزرگ‌ترین و جدی‌ترین موانع تحقق جامعه‌ای خدامحور و آرمانی تلقی می‌کند و بر این باور است که ماتریالیسم جهان را غرق در ظلمت و شر می‌بیند. او اذعان دارد که نیچه^۱، شوپنهاور^۲، ابوالعلاء معری و خیام در دام ماتریالیسم گرفتار آمده‌اند و از طرفی الهیون و خداباوران را نقطه مقابل ماتریالیست‌ها معرفی می‌کند که برخلاف گروه نخست، هستی را غایتمند و خوشایند می‌یابند.

از نظر استاد مطهری مولانا جلال‌الدین بلخی سخنگوی اصلی این گروه است؛ «انسان از نظر این عارف بزرگ کانون خوشی و لذت و سعادت است، اما به شرط آنکه بخواهد از این کانون رایگان بهره‌برداری کند. هیچ غمی نیست در جهان که قابل تبدیل به سرور و بهجت نباشد. او انسان‌هایی را که لذت را منحصرأ از می یا جماع یا سماع می‌خواهند مورد تحقیر قرار می‌دهد» (مطهری، ۱۳۷۴: ۷۸). مطهری پس از قرار دادن مولانا در برابر این گروه به منظور روشن ساختن خط تمایز ماتریالیست‌های خداآباور و خداباوران به مثنوی ارجاع می‌دهد:

1. Nietzsche, F.
2. Schopenhauer, A.

باده کاندِر خم همی جوشد نهان
ای همه دریا چه خواهی کردنم؟
تو خوشی و خوب و کان هر خوشی
تاج کرمناسست بر فرق سرت
علم جویی از کتب‌های فسوس
می چه باشد یا جماع یا سماع
آفتاب از ذره کی شد وام خواه
ز اشتیاق روی تو جوشد چنان
وی همه هستی! چه می‌جویی عدم؟
تو چرا خود منت باده کشی؟
طوق اعطیناک آویز برت
ذوق جویی تو ز حلوای سبوس؟
تا تو جویی زان نشاط و انتفاع؟
زهره‌ای از خمره کی شد جام‌خواه؟
(مطهری، ۱۳۷۴: ۷۸)

۲-۴. مولانا و شرح برهان شر

شهید مطهری مسئله شر را که یکی از مهم‌ترین دستاویزهای خدانا‌باوران برای توجیه خدانا‌باوری آن‌ها است در سطح گسترده‌ای به بحث می‌گذارد و به ابعاد مختلف آن می‌پردازد. وی نخست شرور را اموری نسبی می‌داند و معتقد است: «بدها دو نوعند: بدی‌هایی که خود اموری عدمی‌اند و بدی‌هایی که اموری وجودی‌اند، اما از آن جهت بد هستند که منشأ یک سلسله امور عدمی می‌گردند. شروری که خود عدمی هستند مانند جهل و عجز و فقر، صفاتی حقیقی (غیر نسبی) ولی عدمی‌اند. اما شروری که وجودی هستند و از آن جهت بدند که منشأ امور عدمی هستند، مانند سیل و زلزله و گزنده و درنده و میکروب بیماری بدون شک بدی این‌ها نسبی است. از این‌گونه امور، آنچه بد است، نسبت به شی یا اشیاء معینی بد است» (مطهری، ۱۳۷۴: ۱۳۲). بدین ترتیب به منظور توضیح مسئله‌ای بسیار مناقشه‌انگیز و مهم به شعر مولانا رجوع می‌کند: «زهرمار برای مار بد نیست برای انسان و سایر موجوداتی که از آن آسیب می‌بینند بد است. مولوی می‌گوید:

زهر مار آن مار را باشد حیات
پس به مطلق نباشد در جهان
لیک آن، مر آدمی را شد ممات
بد به نسبت باشد این را هم بدان
(مطهری، ۱۳۷۴: ۱۳۲)

هر چیزی یک وجود فی نفسه دارد و یک وجود لغیره و به عبارت صحیح تر وجود هر چیزی دو اعتبار دارد: اعتبار فی نفسه و لنفسه و اعتبار لغیره» (مطهری، ۱۳۷۴: ۱۳۲).

۲-۵. مولانا و آثار تربیتی بلایا

شهید مطهری معتقد است که بلایا ضرورت حیات و هستی انسان و در سطح کلان، تربیت کننده و بیدارکننده ملت‌ها هستند. بدین ترتیب بلا نبوغ می‌آفریند و از مواد افسرده و بی‌فروغ، گوهرهایی تابناک و درخشان به وجود می‌آورد. بنابراین مقدمات شهید مطهری به داستان یوسف پیامبر به روایت مولانا اشاره می‌کند:

آمد از آفاق یاری مهربان	یوسف صدیق را شد میهمان
کاشنا بودند وقت کودکی	بر وساده آشنایی متکی
یاد دادش جور اخوان و حسد	گفت آن زنجیر بود و ما اسد
عار نبود شیر را از سلسله	ما نداریم از رضای حق گله
شیر را بر گردن از زنجیر بود	بر همه زنجیرسازان دیر بود
گفت چون بودی تو در زندان و چاه	گفت همچون در محاق و کاست ماه
در محاق از ماه نو گردد دو تا	نی در آخر بدر گردد در سما؟

(مطهری، ۱۳۶۱: ۱۳۰)

این ابیات را شهید مطهری در جای دیگر نیز در ذیل مبحثی که ناظر بر مقوله «زندان» و ارتباط آن با تعالی انسان است، ذکر کرده است (مطهری، ۱۳۶۱: ۱۳۰). از این چشم‌انداز شهید مطهری برای توجیه مسئله بلایا و نقصان‌ها و تناقضات موجود در جامعه‌ای که با مشکلات عدیده اقتصادی و سیاسی مواجه است با فراست به فلسفه وجودی این بلایا می‌پردازد و با ذکر نمونه‌های موجود در سنت‌های تاریخی و دینی، این الزام را مستحکم‌تر می‌سازد. در ادامه باز به مولانا ارجاع می‌دهد و می‌گوید: «مولانا برای تفهیم این حقیقت -اهمیت بلایا- حالت حیوانی را نقل می‌کند که هر چه او را چوب می‌زنند فربه می‌شود:

هست حیوانی که نامش اسغر است	کو به زخم چوب زفت و لمتر است
تا که چوبش می‌زنی به می‌شود	او ز زخم چوب فربه می‌شود
نفس مؤمن اسغری آمد یقین	کو به زخم رنج زفت است و سمن

زین سبب بر انبیاء رنج و شکست از همه خلق جهان افزون تر است (مطهری، ۱۳۷۴: ۱۵۷)

مطهری برای تأیید، تقویت، و مستند ساختن این دیدگاه در چندین موضع از آثار خود به مولانا ارجاع می‌دهد» (ن. ک: مطهری، ۱۳۸۲: ۷۲؛ مطهری، بی تا: ۵۸ و مطهری، ۱۳۷۴: ۲۹۵) و در پایان به تعریف تازه‌ای از مسئله بلا می‌رسد و می‌گوید: «چیزی را باید بلا نامید که عقوبت معنوی الهی باشد؛ یعنی آثار بد عمل انسان، این امور از آن جهت بلا و مصیبت واقعی اند که اولاً معلول اراده و اختیار خود انسان هستند. ثانیاً مقدمه هیچ خیر و هیچ کمالی نیستند. مثلاً قساوت قلب و سنگدلی برای انسان بلا است» (مطهری، ۱۳۷۴: ۶۰). قساوت به مثابه بلا را مطهری با ارجاع به مولانا توضیح می‌دهد:

آن یکی می‌گفت در عهد شعیب	که خدا از من بسی دیده‌ست عیب
چند دید از من گناه و جرم‌ها	وز کرم یزدان نمی‌گیرد مرا
حق تعالی گفت در گوش شعیب	در جواب او فصیح از راه غیب
که بگفتی چند کردم من گناه	وز کرم نگرفت در جرمم اله
عکس می‌گویی و مقلوب ای سفیه	ای رها کرده ره و بگرفته تیه
چند چندت گیرم و تو بی‌خبر	در سلاسل مانده‌ای پا تا به سر
زنگ تو بر توست ای دیو سیاه	کرد سیمای درونت را تباه
بر دلت زنگار بر زنگارها	جمع شد تا کور شد ز اسرارها

(مطهری، ۱۳۷۴: ۶۰)

۶-۲. مولانا و تشریح منطق دیالکتیک

شهید مطهری برای توضیح مسئله پیچیده و مهم دیالکتیک که در زمینه یک بحث اجتماعی ناظر بر توضیح تعارضات و تناقضات موجود در جامعه است، ضمن ارجاع به یک ساختار کلان؛ یعنی آفرینش، معتقد است که فرمول اصلی آفرینش جهان، فرمول تضاد است و دنیا جز مجموعه‌ای از اضداد نیست. بدین منظور شعر مولانا از چنان قابلیت پرخوردار است که شهید مطهری، آن را در زمینه بحث خود گنجانده است:

ای برادر موضع تاریک و سرد صبر کردن بر غم و سستی و درد

چشمه حیوان و جام مستیات
آن بهاران مضمورات اندر خزان
همره غم باش و با وحشت بساز
بی طلب در مرگ خود عمر دراز
کان بلندی‌ها همه در پستی‌ات
در بهار است آن خزان مگریز از آن آن
(مطهری، ۱۳۷۴: ۱۶۸)

شهید مطهری در ادامه، تعریف خاص خود از دیالکتیک را بیان می‌کند و می‌گوید: «منطق دیالکتیک تا آنجا که به اصل حرکت و اصل تضاد و اصل پیوستگی اجزاء طبیعت متکی است مورد قبول ماست. این اصول از دورترین ایام مورد توجه حکمای الهی بوده است. آنچه راه ما را از آن‌ها جدا می‌کند و در حقیقت هسته اصلی تفکر دیالکتیکی از هگل به بعد شمرده می‌شود، چیزهای دیگری است. از آن جمله اندیشه نیز مانند ماده تحت تأثیر قانون حرکت و تضاد و... است. قوانین تضاد و حرکت و تأثیر متقابل تا آنجا که به طبیعت مربوط است، صحیح است و اصول فلسفی است و اما آنجا که می‌خواهند معرفت و شناخت را تابع این قوانین قرار دهند، غیر قابل قبول است» (مطهری، ۱۳۷۴: ۱۶۸-۱۶۹). بنابراین، مطهری در این زمینه خود را به‌طور ضمنی دنباله‌رو مولانا می‌داند و این ابیات را در تأیید این گزاره ذکر می‌کند:

ضد، اندر ضد، پنهان مندرج
روضه‌ای در آتش نمرود درج
میوه شیرین نهان در شاخ برگ
در تک دریا گهر با سنگ‌هاست
آتش، اندر آب سوزان، مندرج
دخل‌ها رویان شده از بذل و خرج
زندگی جاودان در زیر مرگ
ذره ذره همچو دین با کافری
این جهان جنگ است چون کل بنگری بنگری
فخرها اندر میان ننگ‌هاست
(مطهری، ۱۳۷۴: ۱۶۵-۱۶۶)

همچنین این مسئله در مواضع دیگری از آثار استاد مطهری نیز ذکر شده است (مطهری، ۱۳۷۹: ۲۵).

۲-۷. مولانا و نقد پوزیتیویسم آگوست کنت

در گفتمان شهید مطهری در کنار نقدهای جدی بر ماتریالیسم، پوزیتیویسم نیز به عنوان رویکرد غالب در فضاهاى اندیشگانی و علمی قرون معاصر، به نقد کشیده شده است. شهید

مطهری پوزیتیویسم را نتیجهٔ برخوردهای قشری انسان با هستی می‌داند و معتقد است: «انسان با قشر و پوسته و قسمت محسوس و ظاهر جهان وجود خود با قشر و پوسته محسوس جهان بزرگ ارتباط پیدا می‌کند و با قسمت هسته و مغز نامحسوس جهان وجود خود با باطن و هسته و مغز و جنبه‌های نامحسوس جهان بزرگ ارتباط پیدا می‌کند» (مطهری، ۱۳۶۱: ۲۰۳) و سپس نتیجه می‌گیرد که پوزیتیویسم به معنای اختلال در معرفت‌شناسی و هستی‌شناسی انسان‌ها است. با این مقدمه ضمن اشاره به ماجرای گفت‌وگوی حضرت علی (ع) ابیاتی را از دفتر دوم مثنوی ذکر می‌کند که مطابق با زمینهٔ بحث و در جهت نقد پوزیتیویسم قرار می‌گیرد.

جسم ظاهر، روح مخفی آمده است	جسم، همچون آستین، جان همچو
باز عقل از روح مخفی‌تر بود	حس به سوی روح زوتر ره برد
روح وحی از عقل پنهان‌تر بود	زانکه او غیب است و او زان سر بود
آن حسی که حق بدان حس مظهر است	نیست حس این جهان آن دیگرست

(مطهری، ۱۳۶۱: ۲۰۳)

در ادامه نقدهای مطهری بر پوزیتیویسم، مجدداً شواهدی از مثنوی بیان می‌شود که محدودیت‌های حواس و قوای انسان را نشان می‌دهد (ن. ک: مطهری، ۱۳۶۱: ج: ۶۲). او معتقد است: «ممکن نیست انسان بتواند نامحدود را با یکی از حواس جسمانی خود احساس کند، اما می‌تواند نامحدود را تعقل کند. انسان می‌تواند با دیدهٔ بصیرت و با چشم غیرجسمانی نامحدود را شهود کند، ولی ممکن نیست که نامحدود در محدود و نامتعیّن در متعیّن جا بگیرد» (مطهری، ۱۳۶۱: ۲۰۲). از این چشم‌انداز شهید مطهری از حکایت شناخته شدهٔ «فیل در تاریکی» مولانا در جهت نشان دادن ضعف انسان و در نتیجهٔ تضعیف گفتمان‌های پوزیتیویستی بهره برده است.

۲-۸. مولانا و توضیح پدیدهٔ مرگ

شهید مطهری اندیشیدن دربارهٔ مرگ را مختص به انسان می‌داند و معتقد است این اندیشه بیش از هر چیز زائیدهٔ میل انسان به جاودانگی است و به اعتبار اینکه در نظامات طبیعت هیچ میلی گزافه و بیهوده نیست، می‌توان وجود این میل را دلیلی بر بقای بشر پس از مرگ قلمداد کرد (ن. ک: مطهری، ۱۳۷۴: ۱۷۷) به باور مطهری: «هر استعداد، سابقه‌ای ذهنی و

خاطره‌ای است از کمالی که باید به سوی آن شتافت. آرزو و نگرانی درباره‌ی خلود و جاودانگی که همواره انسان را به خود مشغول می‌دارد تجلیات و تظاهرات نهاد و واقعیت نیستی ناپذیر انسان است» (مطهری، ۱۳۷۴: ۱۷۷). مطهری در اینجا شعر مولانا را به منظور تأیید دیدگاه‌های خود ذکر می‌کند:

پیل باید تا چو خسبد او ستان	خواب بیند خطّه هندوستان
خر نبیند هیچ هندوستان به خواب	خر ز هندوستان نکرده ست اغتراب
ذکر هندوستان کند پیل از طلب	پس مصور گردد آن ذکرش به شب

اینگونه تصورات و اندیشه‌ها و آرزوها نشان‌دهنده آن حقیقتی است که حکما و عرفا آن را غربت یا عدم تجانس انسان در این جهان خاکی خوانده‌اند (مطهری، ۱۳۷۴: ۱۷۷).
مطهری در پایان مرگ را نه نیستی مطلق، بلکه نیستی نسبی می‌داند و با ارجاع به شعر مولانا می‌گوید: مرگ نیستی در یک نشئه و هستی در نشئه دیگر است:

از جمادی مردم و نامی شدم	وز نمی مردم به حیوان سر زدم
مردم از حیوانی و آدم شدم	پس چه ترسم کی زمردن کم شدم
حمله دیگر بمیرم از بشر	تا برآرم از ملائک بال و پر
وز ملک هم بایدم جستن ز جو	کل شیء هالک الا وجهه

(مطهری، ۱۳۷۴: ۱۷۸)

۲-۹. مولانا و تقویت گفتمان تشیع

شهید مطهری از ادبیات در جهت بسط، گسترش و تقویت گفتمان تشیع بهره برده است؛ اشعار مولانا در این میان اهمیت ویژه‌ای دارد؛ او در کتاب «قیام و انقلاب مهدی از دیدگاه فلسفه تاریخ»، شعر مولانا را در جهت اثبات نظریه مهدویت مطرح می‌کند (مطهری، ۱۳۷۹: ۴۹) که این مسأله به نحوی به تقویت گفتمان تشیع کمک کرده است. مسئله مهم دیگر شفاعت است که این مفهوم نیز در گفتمان تشیع به عنوان اصلی پذیرفته شده، مطرح است. شفاعت در نزد استاد مطهری به دو گونه تقسیم می‌شود؛ گونه نخست شفاعت رهبری یا شفاعت عمل و گونه دیگر شفاعت مغفرت یا شفاعت فضل. وی در توضیح شفاعت رهبری، آن را روابط معنوی این جهانی می‌داند که در جهان دیگر تعین می‌یابد: «زمانی

که یک انسان سبب هدایت انسانی دیگر می‌شود، رابطه رهبری و پیروی در میان آنان در رستاخیز به صورت عینی درمی‌آید و هادی به صورت پیشوا و امام و هدایت یافته به صورت پیرو و مأموم ظاهر می‌شود. همهٔ کسانی که از نور هدایت رسول اکرم استضاء کرده‌اند و از شریعت آن وجود مبارک بهره‌مند شده‌اند به دنبال او خواهند بود و او پرچم‌دار نیکوکاران است. در این معنای شفاعت است که رسول اکرم شفیع امیرالمومنین و حضرت زهرا می‌باشد و آن‌ها شفیع حسنین و هر امامی شفیع امام دیگر و شفیع شاگردان و پیروان خویش است» (مطهری، ۱۳۷۴: ۲۲۹). با این مقدمات استاد مطهری به شفاعت‌گری امام حسین اشاره می‌کند و می‌گوید: «امام حسین (ع) شفیع کسانی است که از مکتب او هدایت یافته‌اند، او شفیع کسانی نیست که مکتبش را وسیله گمراهی ساخته‌اند؛ مصداق همان: يُضَلُّ بِه كَثِيرًا و يَهْدِي بِه كَثِيرًا ملای رومی تمثیل‌های زیبایی برای این مطلب آورده است، می‌گوید:

از خدا می‌خواه تا زین نکته‌ها در نلغزی و رسی در منتهها
 زآنکه از قرآن بسی گمره شدند زین رسن قومی درون چه شدند
 مر رسن را نیست جرمی ای عنود چون تو را سودای سر بالا نبود
 (مطهری، ۱۳۷۴: ۲۲۹)

در جایی شهید مطهری به راز و نیازها و درد فراق حضرت علی (ع) اشاره می‌کند و می‌گوید: «دردهای علی و به تعبیر ما دردهای عرفانی علی و دردهای عبادتی علی و مناجات‌های علی یک مسئلهٔ بسیار واضح و روشنی است. این درد انسان است؛ یعنی درد جدایی از حق و آرزو و اشتیاق تقرب به ذات او» (مطهری، ۱۳۸۲: ۷۹). نویسنده پس از مطلب فوق تمثیل‌نی مولانا را می‌آورد و به صورت ضمنی با پیوند برقرار کردن میان حضرت علی و اشعار مولانا و در یک دایره قرار دادن این دو، دیدگاه‌های خود درباره آیین تشیع را صورتبندی می‌کند.

مطهری در جای‌جای آثار خود پیوند محکمی میان گفتمان تشیع و اندیشه و شعر مولانا برقرار کرده است؛ در توضیح مفهوم عدل آمده است: «حضرت علی (ع) فرمود عدل بهتر است از جود به این دلیل که عدل هر چیزی را در جای خود و محل خود قرار می‌دهد و

هر حقی را به ذیحق واقعی خود می‌رساند، اما جود و بخشش امور را و جریان‌ها را از محل خودشان و مدارشان خارج می‌کند. مولانا می‌گوید:

عدل وضع نعمتی در موضعش نی به هر بیخی که باشد آبکش
ظلم چه بود وضع در ناموضعی که نباشد جز بلا را منبعی
عدل چه بود آب ده اشجار را ظلم چه بود، آب دادن خار را»
(مطهری، ۱۳۶۱: ۸).

در جایی دیگر شهید مطهری ضمن اشاره به فواید بلایا معتقد است، سختی‌ها قهرمان آفریده است و نوابغ عظیم و نهضت‌های بزرگ به دنیا تحویل داده است (ن. ک: مطهری، ۱۳۶۱: ۱۳۵). نویسنده از اینجا به ماجرای کربلا و به صورت اخص شخصیت زینب کبری (س) و تحمل شداید توسط ایشان می‌پردازد و می‌گوید: «بطولت و قهرمانی زینب قسمت زیادش معلول همان حوادث و شداید کربلا است» (ن. ک: مطهری، ۱۳۶۱: ۱۳۵). شهید مطهری بلافاصله ابیاتی از مولانا را ذکر می‌کند:

ای جفای تو ز راحت خوب‌تر و انتقام تو ز جان محبوب‌تر
نار تو این است نورت چون بود ماتم این، تا خود که سورت چون بود
از حلاوت‌ها که دارد جور تو وز لطافت کس نیاید غور تو
عاشقم بر لطف و بر قهرش به جد ای عجب من عاشق این هر دو ضد
(همان: ۱۴۳)

تقویت گفتمان تشیع از رهگذر شعر مولانا در غالب آثار مطهری دیده می‌شود (ن. ک: مطهری، ۱۳۹۵: ۱۰-۱۱؛ مطهری، ۱۳۷۶: ۱۰۱؛ مطهری، ۱۳۷۹: ب: ۲۱۵ و مطهری، ۱۳۸۸: ۴۵).

۲-۱۰. مولانا و توضیح مسئله قضا و قدر

شهید مطهری تعریف خود را از قضا و قدر بدین سان ارائه می‌کند: «قضا به معنای حکم و قطع و فیصله دادن است. قدر به معنی اندازه و تعیین است. حوادث جهان از آن جهت که وقوع آن‌ها در علم مشیت الهی قطعیت و تحمّم یافته است، مقضی به قضای الهی می‌باشند

و از آن جهت که حدود و اندازه و موقعیت مکانی و زمانی آنها تعیین شده است، مقدر به تقدیر الهی می‌باشند» (مطهری، ۱۳۷۵: ۵۲). او در ادامه بحث قضا و قدر معتقد است: «سرنوشت‌های گوناگون در کار است و این سرنوشت‌ها می‌توانند جانشین یکدیگر بشوند. جانشین شدن آن‌ها نیز به حکم سرنوشت است. علیهذا اگر کسی بیمار بشود و دوا بخورد و نجات پیدا کند، به موجب سرنوشت و قضا و قدر است و اگر هم از محیط بیماری دوری گزیند و مصون بماند باز به حکم سرنوشت است» (مطهری، ۱۳۷۵: ۶۹). برای مستند ساختن این مسئله شهید مطهری به مولانا ارجاع می‌دهد:

همچنین تأویل قد جَفَّ القلم	بهر تحریض است بر شغل اُمم
پس قلم بنوشت که هر کار را	لایق آن هست تأثیر و جزا
کثر روی، جَفَّ القلم، کثر آیدت	راستی آری، سعادت زایدت
چون بدزدد، دست شد، جَفَّ القلم	خورده باده، مست شد، جَفَّ القلم
ظلم آری، مدبری، جَفَّ القلم	عدل آری، برخورداری، جَفَّ القلم
تو روا داری روا باشد که حق	همچو معزول آید از حکم سبق؟!
که ز دست من برون رفته ست کار	پیش من چندین میا چندین مزار
بلکه آن معنی بود جَفَّ القلم	نیست یکسان نزد او عدل و ستم

(مطهری، ۱۳۷۵: ۶۹)

مطهری همچنین با استناد به مثنوی، مختل شدن عقل و قوه تدبیر انسان را در مواجهه به قضا و توضیح می‌دهد و معتقد است: «این مسأله نه با اصل علیت عمومی منافی است و نه با عمومیت قضا و قدر. ناظر به نظام کلی عالم و مجموع علل و اسباب اعم از مادی و معنوی است. ناظر به مواردی است که علل و اسباب مادی را تحت الشعاع قرار می‌دهد» (مطهری، ۱۳۷۵: ۹۲). با این تفاسیر شهید مطهری معتقد است در آنجا که پای روابط معنوی و تأییدات غیبی به میان می‌آید جریان دیگری پیش می‌آید و علل و اسباب ظاهری بی‌اثر می‌گردند. در مجموع در خصوص این مسأله، شهید مطهری تحت تأثیر مولانا است.

۲-۱۱. مولانا و ضرورت تعادل در رشد ارزش‌های انسان

شهید مطهری معتقد است که رشد ارزش‌های انسان باید تابع نوعی هماهنگی و تعادل باشد. این هماهنگی انسان را از حالت تک بعدی و یکسویه به سمت کمال پیش می‌برد. از این

چشم انداز است که تفوق انسان ذوابعاد بر فرشتگان تک بعدی مطرح می شود. این موضوع در عین حال به یکی از جدی ترین مسائل اجتماعی ارجاع دارد. شهید مطهری تأکید دارد که افراط در ارزش هایی مثل عبادت، خدمت به خلق، آزادی و عشق موجب گمراهی جوامع است. در اینجا کارکرد اجتماعی شعر مولانا به خوبی نمایان است. وی در تأیید دیدگاه های خود در این زمینه این ابیات را ذکر کرده است:

در حدیث آمد که خلاق مجید	خلق عالم را سه گونه آفرید
یک گروه را جمله عقل و علم و جود	آن فرشته ست و نداند جز سجود
نیست اندر عنصرش حرص و هوی	نور مطلق زنده از عشق خدا
یک گروه دیگر از دانش تهی	همچو حیوان از علف در فربهی
او نبیند جز که اصطبل و علف	از شقاوت غافل است و از شرف
و آن سوم هست آدمی زاد و بشر	از فرشته نیمی و نیمی ز خر
تا کدامین غالب آید در نبرد	زین دو گانه تا کدامین برد نرد

(مطهری، ۱۳۸۲: ۷۱)

چنانچه گفته شد، تعادل و هماهنگی صفات و ارزش های انسانی، مقدمه و ضرورت آن چیزی است که شهید مطهری از آن به عنوان «انسان کامل» یاد می کند و در این میان نقش مولانا به عنوان عارفی که ابعاد و سویه های مهم انسان را ترسیم کرده است، کاملاً برجسته و مهم است.

۲-۱۲. مولانا و بسط فرهنگ شهادت

مسئله شهادت در نزد شهید مطهری با مقدماتی درباره ارزش زیستن و زندگی آغاز می شود. اینکه آیا زندگی در هر حال بر مرگ تفوق دارد یا خیر، شهید مطهری را به استناد بر شعر مولانا مایل می کند؛ -نظریه ای وجود دارد بر ترجیح زندگی بر مرگ- مولوی به جالینوس طبیب معروف اسکندرانی نسبت می دهد که گفته است: من زندگی را به هر حال و به هر شکل بر مرگ ترجیح می دهم. هر چند شکل زندگی منحصر به این شود که در شکم استری باشم و سرم از زیر دم استر برای تنفس بیرون باشد:

آنچنانک گفت جالینوس راد از هوای این جهان و این مراد
راضی‌ام کز من بماند نیم‌جان کز درون استری بینم جهان
(مطهری، ۱۳۷۹: ۹۴)

بنابراین شهید مطهری با استناد به ابیات مثنوی این نظریه را رد می‌کند و نمی‌پذیرد و این مقدمه‌ای برای ایراد نظر نهایی او در خصوص نسبت مرگ و زندگی است. او معتقد است: «اگر واقعاً در راه هدف‌های عالی اسلامی به انگیزه برقراری ارزش‌های واقعی بشری کشته شود به یکی از عالی‌ترین و راقی‌ترین درجات و مراتبی که یک انسان ممکن است در سیر صعودی خود نائل شود، نائل می‌شود» (مطهری، ۱۳۷۹: ۶۴). شهید مطهری با توجه به آیه ﴿یا ایها النبی انا ارسلناک شاهداً و مبشراً و نذیراً و داعیاً الی الله باذنه و سراجاً منیراً﴾^۱ شهدا را چراغ‌های فروزانی می‌داند که مسیر رستگاری انسان را روشن می‌سازند. در این نمونه ضمن اشاره به شباهت پیامبر و شهدا در زمینه هدایت انسان‌ها، شعری از مولانا را در این زمینه ذکر کرده است:

خواند مزمل نبی را زین سبب که برون آی از گلیم ای بوالهرب
هین قم‌اللیل که شمعی ای همام موضع شمع، دائم شب بود اندر قیام
رخ بی فروغت روز روشن هم شب است بی پناهت شیر اسیر ارنب است
نی تو گفتی قائد اعمی به راه صد ثواب و اجر یابد از اله
هر که او چل گام کوری را کشد گشت آمرزیده و یابد رشد
هین بکش تو زین جهان بی قرار جوق کوران را قطار اندر قطار
(مطهری، ۱۳۷۹: ۶۸)

به طور کلی شهادت‌طلبی، گریه بر بدن شهید و... در آثار شهید مطهری مورد تأکید قرار گرفته و در لابه‌لای این مباحث از اشعار مولانا به منظور مستند شدن بحث، استفاده شده است (مطهری، ۱۳۷۹: ۶۸).

۲-۱۳. مولانا و مسئله ولایت

شهید مطهری در بحث از ولایت به تشابهات گفتمان تشیع و تصوف در این زمینه می‌پردازد و سپس به سراغ این پرسش می‌رود که در این زمینه آیا متصوفه از شیعیان پیروی کرده‌اند یا برعکس شیعیان از صوفیان الگو گرفته‌اند. ایشان در این زمینه به گفت‌وگوی هانری کربن^۱ و علامه طباطبایی اشاره می‌کند و سخن علامه را مبنی بر الگو گرفتن صوفیان از شیعیان می‌پذیرد. در اینجا ارجاع به مولانا زمینه‌ای فراهم می‌سازد که شهید مطهری به تقویت مسئله ولایت بپردازد؛ «این مسئله، مسئله انسان کامل است و به تعبیر دیگر حجت زمان است. عرفا و متصوفه روی این مطلب خیلی تکیه دارند. مولوی می‌گوید: «پس به هر دوری ولی قائم است» در هر دوره‌ای یک انسان کامل که حاصل معنویت کلی انسانیت است، وجود دارد. هیچ عصر و زمانی از یک ولی کامل که آن‌ها گاهی از او تعبیر به قطب می‌کنند خالی نیست» (مطهری، ۱۳۷۹: ۵۵). برای آن ولی کامل که انسانیت را به طور کامل دارد، مقاماتی قائل هستند که از اذهان ما خیلی دور است. از جمله مقامات او تسلطش بر ضمائر؛ یعنی دل‌هاست بدین معنی که او یک روح کلی است محیط بر همه روح‌ها. باز مولوی در داستان ابراهیم ادهم افسانه‌ای را نقل می‌کند تا مطلبش را بفهماند. ابراهیم ادهم به کنار دریا رفت و سوزنی را به دریا انداخت و بعد سوزن را خواست. ماهی‌ها سر از دریا درآوردند در حالی که به دهان هر کدامشان سوزنی بود تا آنجا که می‌گوید:

دل نگه دارید ای بی‌حاصلان در حضور حضرت صاحب‌دلان
(مطهری، ۱۳۷۲: ۵۹).

مطهری در جای دیگر در کتاب «بیست گفتار» از مسئله محبت و تهذیب نفس به «نی‌نامه» مولانا اشاره می‌کند و سپس به مسئله ضرورت وجود ولی می‌رسد: تجربه نشان داده است که آن اندازه که مصاحبت نیکان و ارادت و محبت آنان در روح مؤثر افتاده است، خواندن صدها جلد کتاب اخلاقی مؤثر نبوده است؛ مولوی پیام محبت را به ناله نی تعبیر کرده است، می‌گوید:

1. Corbin, H.

همچو نی و تریاقی که دید همچو نی دمساز و مشتاقی که دید
هر که را جامه ز عشقی چاک شد او ز حرص و عیب کلی پاک شد
شاد باش ای عشق خوش سودای ما ای طبیب جمله علت‌های ما
(مطهری، ۱۳۶۱: ۸۰)

شهید مطهری خود اذعان دارد که نیروی برانگیزاننده و جذب‌کننده مولانا و شمس و در واقع عنصر بنیادین در وجود، ولی همان محبت است؛ «ملای رومی از اول اینچنین سوخته و پرهیجان نبود مردی دانشمند بود، اما سرد و خاموش در گوشه شهرش مشغول تدریس بود. از روزی که با شمس تبریزی برخورد کرد و ارادت به او دل و جان‌ش را فرا گرفت، دگرگونش ساخت و آتشی در درونش برافروخت. در مثنوی، ملای رومی را می‌بینیم به دنبال مطلبی است، اما همین که به یادش می‌افتد طوفانی سخت در روحش پدید می‌آید و امواج خروشان‌ی را در وی به وجود می‌آورد» (مطهری، ۱۳۷۶: ۸۱). نسبت مولانا با شمس و سپس تأکید بر وجوب و الزام «ولی» در کتاب «جاذبه و دافعه علی» نیز پس از اشاره به ابیاتی از نی‌نامه بیان شده است (ن. ک: مطهری، ۱۳۷۶: ۷۸-۷۹).

۲-۱۴. مولانا و مسئله حجاب

شهید مطهری با توجه به اهمیت حجاب در فضای انقلاب اسلامی ایران، آثار مستقلی در این موضوع نوشته است (ن. ک: مطهری، ۱۳۷۶: ۷۱-۷۲). وی معتقد است ریشه اجتماعی پدید آمدن حریم و حائل میان زن و مرد را در میل به ریاضت، یا میل مرد به استعمار زن، یا حسادت مرد، یا عدم امنیت اجتماعی، یا عادت زنانگی نباید جست‌وجو کرد، بلکه حیا و عفاف و ستر و پوشش‌تدبیری است که خود زن با یک نوع الهام برای گرانها کردن خود و حفظ موقعیت خود در برابر مرد به کار برده است: «زن با هوش فطری و با یک حس مخصوص به خود دریافته است که از لحاظ جسمی نمی‌تواند با مرد برابری کند و از طرف دیگر نقطه ضعف مرد را در همان نیازی یافته است که خلقت در وجود مرد نهاده است که او را مظهر عشق و طلب و زن را مظهر معشوقیت و مطلوبیت قرار داده است» (مطهری، ۱۳۷۶: ۶۸). شهید مطهری برای به دست دادن نمونه‌های تاریخی و مستند

ساختن دیدگاه‌های خود می‌گوید: «مولوی عارف نازک‌اندیش و دوربین خودمان مثلی بسیار عالی در این زمینه می‌آورد، اول درباره تسلط معنوی زن بر مرد می‌گوید:

زینَ للناسِ حقٌّ آراسته است ز آنچه حق آراست چون تانند رست
چون پی یسکن الیه‌اش آفرید کی تواند آدم از حواً برید
رستم زال ار بود، وز حمزه بیش هست در فرمان اسیر زال خویش
آنکه عالم مست گفتارش بُدی کلمینی یا حمیرا می‌زدی
(مطهری، ۱۳۷۶: ۷۰)

آنگاه راجع به حریم و حائل میان زن و مرد در افزایش قدرت و محبوبیت زن و در بالا بردن مقام او و در گداختن مرد به آتش عشق و سوز، مثلی لطیف می‌آورد. آن‌ها را به آب و آتش تشبیه می‌کند.

آب غالب شد بر آتش از لَهِیب ز آتش او جوشد چو باشد در
چون که دیگی حایل آمد آن دو را نیست کرد آن آب را کردش هوا
(همان: ۷۱-۷۲)

بنابراین مشخص می‌شود که شعر مولانا درخصوص یکی از مناقشه‌انگیزترین مسائل اجتماعی در ایران معاصر چگونه کارکردی یافته است.

۲-۱۵. مولانا و حدشناسی

استاد مطهری تبختر و تکبر را مشخصه افرادی می‌داند که درک درستی از انسان و محدودیت‌ها و در نتیجه دانش خود ندارند و با ارزیابی‌های شتابزده در دام غرور گرفتار می‌آیند. بنا بر نظر استاد مطهری، انسان‌ها دارای حدود و ظرفیت‌های مشخصی هستند؛ «هر کسی همان‌طوری که از لحاظ جسم و اندام، حدی و اندازه‌ای دارد از لحاظ روح و عقل و علم هم حدی و اندازه‌ای و ظرفیتی دارد. بی‌حد نیست، انسان باید حد خود را بشناسد و از آن حد تجاوز نکند. «العالم من عرف قدره» دانا کسی است که حد و اندازه خود را بشناسد» (مطهری، ۱۳۶۱: ۲۵۳). بر این اساس شهید مطهری، مولانا را نمونه‌ای الگوی انسانی معرفی می‌کند که حدشناس است و سپس حکایت کرم و چوب را از مثنوی بیان می‌کند:

کرم اندر چوب زاییده است حال
پشه کی داند که این باغ از کی است
کمی بدانند چوب را وقت نهال
کو بهاران زاد و مرگش در دی است
عنکبوتی نی که در وی عابث است
آدمی داند که خانه حادث است
(همان: ۲۵۵)

۲-۱۶. مولانا و تفسیر قرآن

در مجموعه کتاب‌های موسوم به «آشنایی با قرآن» که حاصل سخنرانی‌های استاد مطهری در دانشگاه شریف به سال ۱۳۵۲ است، وی در ضمن تفسیر قرآن در لابه‌لای سخنان خود و بنابر اقتضاء از شعر فارسی و برخی از حکایت‌های شناخته شده، استفاده کرده است؛ به عنوان مثال، در تفسیر این آیه: ﴿الْأَخْلَاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ﴾^۱ در مورد همبستگی، شعر مولانا را ذکر می‌کند:

آن حکیمی گفت دیدم در تکی
در عجب ماندم بجستم حالشان
در بیابان زاغ را با لک‌لکی
تا چه قدر مشترک یابم نشان
چون شدم نزدیک و من حیران و دنگ
خود بدیدم هر دوان بودند لنگ
(مطهری، ۱۳۷۷: ۱۲۸-۱۲۹)

موارد بسیار زیادی از استعمال شعر مولانا در ضمن تفسیر قرآن وجود دارد (ن. ک: مطهری، ۱۳۷۷: ۱۷۵-۱۸۰).

۲-۱۷. ساختار آثار مطهری و مولانا

در آثار شهید مطهری علاوه بر استعمال پاره‌ای از اشعار مولانا در کلیت این آثار نیز تأثیر مثنوی نمایان است؛ بدین صورت که شهید مطهری در ضمن کلام خود برای تأثیرگذاری بیشتر به سیاق مثنوی به بیان حکایت‌هایی می‌پردازد تا در این فرآیند ضمن تنوع‌بخشی به کلام، قدرت انتقال پیام نیز تقویت شود. بر اساس چنین امری در جای جای آثار وی تبعیت از الگوی مثنوی به خوبی نمایان است. به عنوان مثال، برای نقد ایده سوسیالیسم از این رهیافت استفاده شده است: «روزی شتر و یک روباه با هم رفیق شدند. روباه به شتر پیشنهاد

۱. سوره زخرف، آیه ۶۷.

کرد که بیا یک زندگی اشتراکی داشته باشیم و این زندگی اختصاصی و مالکیت اختصاصی را الغاء کنیم و یکدیگر را «رفیق» صدا بزنیم. من به تو می گویم «رفیق شتر» و تو هم به من بگو «رفیق روباه»؛ صحبت «من» در کار نباشد. حتی من هیچ وقت بعد از این نمی گویم «بچه من»، می گویم «بچه ما» و تو هم به کره شترت دیگر نگو «کره شتر من»، بگو «کره شتر ما»، بیا «من» را به کلی از بین ببریم و تبدیل به «ما» کنیم. شتر بیچاره هم باور کرد. مدتی با هم زندگی اشتراکی کردند تا اینکه حادثه‌ای پیش آمد. روباه چند روزی شکاری گیرش نیامد. یک روز در حالی که عصبانی و ناراحت بود به خانه اشتراکی آمد ولی روده بزرگش داشت روده کوچکش را از گرسنگی می خورد. چشمش به کره شتر افتاد او را به گوشه‌ای برد و درید و شکمی از عزا درآورد. شتر که برگشت سراغ بچه‌اش را گرفت. روباه اظهار بی‌اطلاعی کرد و گفت: نمی‌دانم. شتر دنبال بچه‌اش گشت تا لاشه‌اش را پیدا کرد. بی‌تاب شد و به سرش می‌زد که چه کسی بچه من را چنین کرده است. تا شتر گفت بچه من، روباه گفت: تو هنوز تربیت نشده‌ای که می‌گویی بچه من؟! بگو بچه ما!» (مطهری، ۱۳۸۲: ۳۲۵-۳۲۶). این ساختار در آثار مطهری با بسامد بسیار بالایی حضور دارد.

بحث و نتیجه‌گیری

مطابق آنچه گذشت آثار شهید مرتضی مطهری به عنوان یکی از شخصیت‌های شاخص و تأثیرگذار در دوره معاصر برای بازسازی برخی از سویه‌های نظریه فرهنگی وی مورد بازخوانی قرار گرفت. در این تحقیق بیش از هر چیز نشان دادن بُعد کاربردی ادبیات مدنظر بوده است و بر این اساس جایگاه و عملکرد شعر و اندیشه مولانا که به صورت غیرمستقیم و ضمنی به معنای جایگاه آن در تغییر و تحولات اجتماعی - سیاسی معاصر است را در آثار مرتضی مطهری جست‌وجو کرده‌ایم.

مطابق یافته‌های پژوهش، شهید مطهری به فراست و با درک اهمیت و ظرفیت ادبیات فارسی و مشخصاً مقام مولانا با نوعی گشودگی او را به منظومه فکری خود وارد و کارکردهای خاصی را از آن اراده کرده است.

شهید مطهری در توضیح و تفسیر «علت نخستین» و در پاسخ به برخی از آراء و نظریات جریان‌های ماتریالیستی موجود از اندیشه مولانا بهره گرفته و به طور ضمنی آن را در تقابل

با این دیدگاه‌ها به عنوان دیدگاهی مبتنی بر برداشت‌های الهیاتی مورد استفاده قرار داده است.

مسأله «عدل الهی» که مسأله‌ای کاملاً اجتماعی را در بطن خود جای داده، عرصه‌ای است برای حضور فعال شعر و اندیشه مولانا که شهید مطهری با اشراف بر ظرفیت مثنوی شریف به این مهم دست یافته است.

شهید مطهری همچنین شعر مولانا را در برابر «ماتریالیسم» که در برهه حساس تاریخ معاصر همواره حضور و برجستگی داشته، علم کرده است. مثنوی به خوبی در این بافت قرار گرفته است و به مثابه یک نوع ما به ازای سنتی - تاریخی آرای شهید مطهری را مستند و مستدل کرده است.

شعر مولانا در موارد دیگری از قبیل «تشریح برهان شر» نیز به کار گرفته شده است. اشاره به آثار تربیتی بلایا که این مسأله نیز با توجه به کاستی‌ها و نقصان‌هایی که در سامانه‌های اقتصادی عصر وجود داشته است، صبغه اجتماعی مهمی به خود گرفته است که نقش شعر و اندیشه مولانا در این میان بسیار مهم و برجسته است.

شرح منطقی دیالکتیک، نقد پوزیتیویسم کنت، توضیح پدیده مرگ، تقویت گفت‌وگو، تشیع، توضیح مسأله مناقشه‌انگیز قضا و قدر، تشریح مسأله تعادل و هماهنگی ارزش‌های انسانی، تبیین و تقویت فرهنگ شهادت، بررسی موضوع حجاب، بررسی مسأله حدشناسی از جمله مواردی بودند که شهید مطهری از رهگذر شعر و اندیشه مولانا بدانان پرداخته است. حاصل جمع این موارد نخست دیدگاه خاص استاد مطهری نسبت به مولانا را نشان می‌دهد و مهم‌تر از آن، گوشه‌ای از نقش بسیار برجسته ادبیات و مشخصاً شعر و اندیشه مولانا را در مناسبات سیاسی-فرهنگی معاصر را ترسیم می‌کند. در تحلیل نهایی این حضور برجسته بیش از هر چیز به معنای بری بودن ساحت ادبیات از تهمت انتزاع و انفعال است.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Jafar Fasaei

<https://orcid.org/0000-0001-9006-948X>

Najmeh Dorri

<https://orcid.org/0000-0001-5417-9411>

منابع

- آلتوسر، لویی. (۱۳۸۹). *ایدئولوژی و ساز و برگ‌های ایدئولوژیک دولت*. ترجمه روزبه صدرآرا. تهران: انتشارات نشر.
- ابراهیمیان مقصود، احمد. (۱۳۹۶). بررسی تطبیقی جبر و اختیار از دیدگاه مولوی و شهید مطهری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد الهیات، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی.
- تیجانی سماری، ادريس. (۱۳۸۶). مبانی عرفان از منظر امام خمینی^(ره) و شهید مطهری^(ره). پایان‌نامه کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی، مدرسه عالی امام خمینی^(ره).
- جلال الدین محمد بلخی، مولانا. (۱۳۷۴). *مثنوی معنوی*. تهران: انتشارات گنجینه.
- حسین زاده یزدی، مهدی و ملاباشی، سیدمحسن. (۱۳۹۵). علل انحطاط تمدن اسلامی از منظر استاد مطهری با تأکید بر تحلیل محتوای کتاب داستان راستان. *مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی*، (۷)، ۹۹ - ۱۲۶.
- دری، نجمه و فسایی، جعفر. (۱۴۰۰). جایگاه و کارکرد شعر و اندیشه سعدی در منظومه فکری مرتضی مطهری. *مجله شعر پژوهی (بوستان ادب)*، ۱۳(۲)، ۵۷-۸۴. doi: 10.22099/jba.2020.36196.3659
- رحمدل، غلامرضا. (۱۳۸۱). نگاهی گذرا به تماشگاه راز. *پژوهشنامه علوم انسانی و اجتماعی*، ۲(۶ و ۷)، ۱۲۱-۱۳۷.
- صدرا، محمد. (۱۳۹۱). بررسی تعامل روحانیت و اندیشه‌های چپ در دوره معاصر. رساله دکترای رشته علوم سیاسی، دانشگاه باقرالعلوم.
- کرایب، یان. (۱۳۸۹). *نظریه‌های اجتماعی کلاسیک*. ترجمه شهناز مسمی پرست. تهران: نشر آگه.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۶۱الف). *علل گرایش به مادی‌گری*. چاپ هشتم. تهران: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۶۱ب). *بیست گفتار*. چاپ هفتم. تهران: دفتر انتشارات اسلامی.
- _____ (۱۳۶۱ج). *شناخت*. تهران: انتشارات شریعت و انتشارات ناصر خسرو.
- _____ (۱۳۶۳). *نقدی بر مارکسیسم*. تهران: انتشارات صدرا.
- _____ (۱۳۷۴). *عدل الهی*. چاپ نهم. تهران: انتشارات صدرا.

- _____ . (۱۳۷۴ب). *تعلیم و تربیت در اسلام*. چاپ بیست و پنجم. تهران: صدرا.
- _____ . (۱۳۷۴ج). *اسلام و مقتضیات زمان*. جلد دوم. چاپ پنجم. تهران: صدرا.
- _____ . (۱۳۸۲). *انسان کامل*. چاپ بیست و نهم. تهران: انتشارات صدرا.
- _____ . (بی تا). *مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی*. تهران: دفتر انتشارات اسلامی.
- _____ . (۱۳۷۹). *قیام و انقلاب مهدی از دیدگاه فلسفه تاریخ و مقاله شهید*. چاپ بیست و یکم. تهران: انتشارات صدرا.
- _____ . (۱۳۷۹ب). *سیری در سیره ائمه اطهار علیهم السلام*. چاپ نوزدهم. تهران: انتشارات صدرا.
- _____ . (۱۳۷۶). *جاذبه و دافعه علی (ع)*. چاپ بیست و چهارم. تهران: انتشارات صدرا.
- _____ . (۱۳۷۶ب). *نظام حقوقی زن در اسلام*. چاپ پنجاه و یکم. تهران: انتشارات صدرا.
- _____ . (۱۳۷۲). *امامت و رهبری*. چاپ چهاردهم. تهران: انتشارات صدرا.
- _____ . (۱۳۸۸). *حماسه حسینی*. جلد دوم. چاپ چهل و هفتم. تهران: انتشارات صدرا.
- _____ . (۱۳۹۵). *آزادی معنوی*. چاپ شصت و نهم. تهران: انتشارات صدرا.
- موسی پور شیرجوپشت، سمانه. (۱۳۹۳). ادبیات عربی در آثار استاد مرتضی مطهری (د). پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه گیلان.

Translated References to English

- Althusser, L. (2010). *Ideology and Ideological Mechanisms of the Government*. Translated by Sadr Ara, R. Tehran: Cheshmeh. [In Persian]
- Craib, Y. (2010). *Classical Social Theories*. Translated by Mosama Parast, Sh. Tehran: Agah Publishing. [In Persian]
- Dorri, N. and Fasaee, J. (2021). The place and function of Saadi's poetry and thought in Morteza Motahhari's intellectual system. *Journal of Poetry Research (Bustan Adab)*, Vol. 13, No. 2, pp. 57-84. [In Persian]
- Ebrahimian Maghsoud, A. (2017). *A Comparative Study of Algebra and Authority from the Perspective of Rumi and Shahid Motahhari*. Master Thesis, Tarbiat Dabir Shahid Rajaei University. [In Persian]
- Hosseinzadeh Yazdi, M. and Molabashi, S. M. (2016). Causes of the Degeneration of Islamic Civilization from the Perspective of Professor Motahhari with Emphasis on Content Analysis of the book Anecdotes of Pious Men. *Studies of the Iranian-Islamic Progress Model*, No. 7, pp. 99 - 126. [In Persian]

- Jalaluddin Mohammad Balkhi, M. (1992). *Masnavi Manavi*. Tehran: Ganjineh Publications. [In Persian]
- Motahhari, M. (1981). *The Observer of Secrets*. Qom: Teachers Association Press Office of Qom. [In Persian]
- _____. (1983b). *Twenty Words*. 7th Edition. Tehran: Islamic Press Office. [In Persian]
- _____. (1983). *Causes of Interest in Materialism*. 8th edition. Tehran: Islamic Press Office affiliated with the Qom Seminary Teachers Association. [In Persian]
- _____. (1985). *The Observer of Secrets*. Tehran: Islamic Press Office. [In Persian]
- _____. (1993). *The Mirror of the Cup: Hafez's Divan with the notes of Professor Motahhari*. Tehran: Sadra Press. [In Persian]
- _____. (1996). *Divine Justice*. 9th edition. Tehran: Sadra Press. [In Persian]
- _____. (1998). *A Critique of Marxism*. 2nd Edition. Tehran: Sadra. [In Persian]
- _____. (2003). *The Perfect Man*. 29th Edition, Tehran, Sadra Press. [In Persian].
- _____. (2016). *Spiritual Freedom*, 69th Edition. Tehran: Sadra Press. [In Persian]
- Musapour Shirjoosht, S. (2014). *Arabic Literature in the Works of Professor Morteza Motahhari*. Master Thesis, University of Gilan. [In Persian]
- Rahmdel, Gh. (2002). A brief look at the Observer of Secrets. *Journal of Humanities and Social Sciences*, Vol. 2, No. (6 & 7), pp. 121-137. [In Persian]
- Sadra, M. (2012). *Study of the Interaction of Clergy and Left Thoughts in Contemporary Iran*. Ph.D. Thesis in Political Science, Baqer al-Uloom University. [In Persian]
- Tijani Samari, I. (2007). *Fundamentals of Mysticism from the Perspective of Imam Khomeini and Martyr Motahhari*. Master Thesis in Islamic Philosophy and Theology, Imam Khomeini. [In Persian]

استناد به این مقاله: فسایی، جعفر و درّی، نجمه. (۱۴۰۳). بررسی جایگاه و عملکرد شعر و اندیشه مولانا در آثار شهید مرتضی مطهری. *متن پژوهی ادبی*، ۲۸(۹۹)، ۳۴۸-۳۱۹. doi: 10.22054/LTR.2022.65317.3497

Literary Text Research is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.